

Mensenrechten en culturele diversiteit

Prof. Dr. Jan Wouters en Maarten Vidal

1. 'Universele' rechten van de mens?

Toen de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties op 10 december 1948 de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens aannam, nam zij impliciet door de naam van dit fundamentele document stelling in tegen een opvatting van mensenrechten als een cultureel bepaald concept. De Staten die de Verklaring aannamen, waren de mening toegedaan dat het ging om *universele* rechten die toekwamen aan individuele mensen, waar ook ter wereld. Maar hadden zij op dat ogenblik ook de nodige autoriteit om deze universele mensenrechten eens en voor altijd vast te stellen?

Als we het toenmalige lidmaatschap van de Verenigde Naties onder de loep nemen, dan komt het overwicht van het Europese en Amerikaanse continent duidelijk naar voren. De communistische landen onthielden zich bij de stemming, en plaatsten zich daarmee in het gezelschap van Zuid-Afrika, dat op dat ogenblik de weg van de apartheid insloeg, en Saoedi-Arabië, dat niet kon leven met de in de Verklaring voorziene godsdienstvrijheid. Egypte, Ethiopië en Liberia waren de enige Afrikaanse landen die voor de Verklaring stemden. Ook de Aziatische landen vormden toen slechts een kleine minderheid van de lidstaten van de Verenigde Naties.

Meteen zien we hier al een eerste verklaring van latere kritiek uit Afrikaanse en Aziatische hoek op de te sterk westerse invalshoek in het mensenrechtendiscours. Ook de VN-verdragen over economische, sociale en culturele rechten enerzijds en burgerlijke en politieke rechten anderzijds, die tot stand kwamen in 1966, tijdens de periode van de dekolonisatie, maar waar bijna twintig jaar voorbereiding aan vooraf was gegaan, zouden aan een soortgelijk gebrek aan culturele neutraliteit lijden en eveneens te westers geïnspireerd zijn.

In een wereldorde die meer en meer op de pijlers van democratie, rechtsstaat en mensenrechten gestoeld is, is er vrijwel geen enkele Staat die het concept mensenrechten *op zich* nog in vraag stelt. De universaliteit van mensenrechten is in feite een pendant van de wereldwijde verspreiding van de moderne Staat als samenlevingsvorm. De internationale gemeenschap heeft een doelbewuste keuze gemaakt om aan bepaalde fundamentele rechten een universele gelding te geven, en ze gelijkelijk toe te kennen aan individuen op grond van hun mens-zijn. Deze universele gelding staat los van om het even welke religieuze, morele of empirische grondslag, al is het natuurlijk zo dat religie en moraal een ondersteunende rol spelen in individuele overtuigingen over de rechten van de mens, en al kan men in alle hedendaagse culturen elementen identificeren die een emanatie zijn van mensenrechtenovertuigingen.

Door de grondslag van de universaliteit van mensenrechten in de keuze van de internationale gemeenschap te vestigen, worden de mensenrechten ingebed in het internationaal recht, dat normen kent, het zogenaamde *jus cogens*, die door de internationale gemeenschap in haar geheel aanvaard en erkend worden als dwingende normen waarvan geen afwijking is toegestaan. Enkel een nieuwe algemene consensus binnen de internationale gemeenschap kan dit wijzigen. Het is duidelijk dat er binnen de internationale gemeenschap in haar geheel geen overtuiging bestaat dat de mensenrechten geen universele gelding zouden hebben. Meer nog, dit beginsel wordt zelfs niet door regimes met een erg slecht mensenrechtenrapport in vraag gesteld. De universaliteit, ondeelbaarheid, interdependentie en onderlinge samenhang van alle mensenrechten komt als een mantra terug in alle internationale beleidsverklaringen, zoals laatst nog in de slotverklaring van de Millennium+5-top van de Verenigde Naties van september 2005.

Notoire mensenrechtenschenders verdedigen zich dan ook niet tegen aanklachten bij internationale gremia, zoals de Mensenrechtencommissie van de Verenigde Naties (die vanaf juni 2006 vervangen wordt door een Mensenrechtenraad), door te stellen dat het recht in kwestie niet bestaat, maar door de feiten te ontkennen, de bevoegdheid van het betrokken internationale controleorgaan in vraag te stellen, verzachtende omstandigheden in te roepen of te verwijzen naar hun lagere ontwikkelingsniveau. Kunnen we ook de kritiek op het ‘westerse’ karakter van de mensenrechten onverkort in dezelfde categorie van verweermiddelen plaatsen?

Natuurlijk is het zo dat de *formulering* van sommige mensenrechten duidelijk op westerse leest geschoeid is. De bepalingen over het recht op een eerlijk proces en een behoorlijke rechtsbedeling in het VN-verdrag over burgerlijke en politieke rechten kunnen niet los van het westerse procesrecht worden begrepen. Maar betekent dat ook dat het recht dat in deze bepalingen wordt gegarandeerd, met name het recht om zichzelf op een degelijke manier tegen beschuldigingen te kunnen verdedigen en om niet willekeurig te worden opgesloten, enkel in de westerse cultuur als fundamenteel wordt beschouwd? Gaat het met andere woorden niet over de vorm, veeleer dan over de inhoud van de rechten van de mens?

Een vertaling van deze kritiek uit niet-westerse hoek zien we in het formaliseren van een regionale consensus over hoe mensenrechten in een welbepaalde culturele context kunnen worden vertaald. Zo bestaan er naast de universele mensenrechtenverdragen, aangenomen in het kader van de Verenigde Naties, ook regionale mensenrechtensystemen in Afrika (1981), Amerika (1969) en Europa (1950), met een institutionele onderbouw die de concrete verwezenlijking en afdwinging van deze mensenrechten moet waarborgen. Ook zijn er twee verklaringen zonder institutionele onderbouw, met name de Verklaring van Cairo inzake de Rechten van de Mens in de Islam, aangenomen in het kader van de Organisatie van de Islamitische Conferentie in 1990, en de Intergouvernementele Verklaring van Bangkok van de Rechten van de Mens van 1993, aangenomen op een regionale conferentie van vertegenwoordigers uit Azië en de regio van de Stille Oceaan. In deze instrumenten zouden de eigen culturele

klemtonen beter tot uitdrukking komen dan in de te sterk westers geïnspireerde ‘universele’ mensenrechten.

Vaak wordt in dit opzicht verwezen naar het individualistische karakter van westerse beschavingen en samenlevingen, en het meer op de gemeenschap of op een ruime opvatting van de familie gerichte karakter van samenlevingen in het Oosten of in Afrika. Dit zou ook zijn weerslag hebben gekregen in de ruime invulling die de opstellers van de ‘universele’ mensenrechteninstrumenten aan bepaalde rechten hebben gegeven. Daarbij gaan deze critici echter vaak uit van een erg monolithisch beeld van de westerse samenlevingen.

De zogenaamd westerse inclinatie van de mensenrechten wordt immers dikwijls aangetoond door te verwijzen naar de invulling die deze rechten in alle of bepaalde westerse samenlevingen hebben gekregen in een aantal aangelegenheden die ook in de betrokken maatschappijen niet oncontroversieel zijn: abortus, euthanasie, de erkenning die aan homoseksuele partnerschappen wordt gegeven of het verbod op de doodstraf, zelfs voor de meest erge misdaden. Er wordt dus geen onderscheid gemaakt tussen wat de westerse maatschappijen *tolereren* en hetgeen zij *aanmoedigen*.

Bovendien is er geen zwart-wit-tegenstelling tussen een individualistisch Westen en een communautaristisch Oosten of Zuiden. Onze westerse maatschappijen zijn weliswaar onderhevig aan tendensen tot individualisering, maar tegelijkertijd is er een krachtige tegenbeweging van mensen die op de meest uiteenlopende manieren aan gemeenschapsopbouw doen. Het bevorderen van de sociale cohesie is bovendien een bekommernis van de politiek die zich vertaalt in beleidsmaatregelen op het vlak van onderwijs, gelijke kansenbeleid, jeugdbeleid en maatschappelijk welzijn. Zelfs in de Verenigde Staten, die als dé individualistische maatschappij bij uitstek wordt beschouwd, weergalmen de woorden van John F. Kennedy, “*don’t ask what your country can do for you, ask what you can do for your country*”, nog steeds. Voor vele westerlingen blijven de vertrouwde maatschappelijke weefsels dus het referentiepunt bij uitstek in hun leven.

Tegelijkertijd lijken de niet-westerse critici een overdreven homogeen beeld te hebben van hun eigen maatschappijen. Als we kijken naar Myanmar, waar Aung San Suu Kyi kan blijven rekenen op de steun van de bevolking, of naar Hongkong, dat ondanks zijn incorporatie in de Volksrepubliek China een krachtige beweging voor democratie en mensenrechten blijft kennen, zien we dat ook in deze landen de steun onder de bevolking voor individuele rechten groot is. Het is dan ook van belang om na te gaan wie degenen zijn die vragen om een particularistische, relativistische invalshoek in het mensenrechtendebat. Vragen van de bewindslieden in dergelijke maatschappijen zijn daarbij minder geloofwaardig dan de opinie van vertegenwoordigers van de civiele maatschappij. Het is bovendien onaanvaardbaar dat, onder het voorwendsel van particularisme, bestaande discriminaties van bepaalde segmenten van de bevolking worden bestendigd.

Het zogenaamd individualistische Westen kent evenzeer een sterke politieke stroming die een balans tussen rechten van het individu en erkentelijkheid ten opzichte van de gemeenschap nastreeft als er in niet-westerse beschavingen individuen zijn die uit het keurslijf van traditionele communautaristische samenlevingen willen stappen en daartoe een beroep willen doen op de emancipatoire werking van de rechten van de mens. Hun visies op de rechten van de mens bevinden zich dus niet op twee uitersten van het spectrum maar lijken veeleer naar elkaar toe te groeien.

Bovendien lenen mensenrechten zich tot een gedifferentieerde toepassing in verschillende culturele contexten, zolang niet geraakt wordt aan hun essentiële inhoud. Ze zijn flexibel, aangezien ze aan beperkingen kunnen worden onderworpen voor zover die beperkingen aanvaardbaar zijn in een democratie, tot stand zijn gekomen in het kader van een wetgevende procedure (en derhalve niet arbitrair worden opgelegd) en zij nodig zijn voor het algemeen belang, bijvoorbeeld voor de openbare orde of veiligheid, de goede zeden of het vrijwaren van de rechten van anderen. Deze flexibiliteit maakt het mogelijk dat in een verschillende maatschappelijke context andere beperkingen aan de mensenrechten kunnen worden gesteld.

Daarnaast mag niet uit het oog worden verloren dat verschillende opvattingen over mensenrechten vaker hun grondslag hebben in een verschillend niveau van economische ontwikkeling dan in fundamentele culturele verschillen. Sterk van elkaar verschillende culturen in gebieden met een soortgelijk ontwikkelingsniveau, zoals bijvoorbeeld het westen en Taiwan, hebben een soortgelijk mensenrechtenbesef. Dit betekent echter niet dat andere Staten kunnen worden beoordeeld aan de hand van de maatstaven die golden op het ogenblik dat de westerse wereld hetzelfde ontwikkelingsniveau kende. De wereld wordt immers meer en meer een dorp, en het gaat niet op dat beginselen van staatsorganisatie en behoorlijk overheidsoptreden (vaak onder de noemer “good governance”), de markteconomie, snelle transportmiddelen, moderne wapens e.d.m. wél inpasbaar zouden zijn in een minder ontwikkelde context, terwijl fundamentele mensenrechten dat niet zouden zijn. De interdependentie van onze wereld maakt een modernisering *à la carte* onmogelijk.

Ten slotte behoort het spanningsveld tussen universele mensenrechten en de diversiteit van de particuliere culturen waarin deze rechten toegepast moeten worden ook tot de essentie van de mensenrechten zelf. Zij willen immers geen doorslag zijn van de huidige samenleving, maar ook een blauwdruk vormen voor een toekomstige ontwikkeling van de betrokken cultuur. Mensenrechten zijn dan ook niet verzoenbaar met om het even welke culturele factor. Bepaalde ‘schadelijke culturele praktijken’ zoals bestraffing van afvalligheid of vrouwenbesnijdenis kunnen onder geen beding door cultureel relativisme met de mensenrechten in overeenstemming worden gebracht.

Mensenrechten hebben uit de aard der dingen een revolutionaire, of toch minstens maatschappijveranderende, aard. Gebruik makend van de hoger vermelde mogelijkheden tot gedifferentieerde toepassing, wat de incorporatie van

mensenrechten in een gegeven maatschappelijke context moet vergemakkelijken, zijn de rechten van de mens een motor voor de interne dynamiek van een samenleving. Hier komt de kritiek op het te westerse karakter van de mensenrechten weer naar voren. Het is immers van belang dat er binnen elke samenleving een mensenrechtendebat op gang komt waarbij de voorstanders van mensenrechten niet als ‘pionnen’ van westerse buitenstaanders worden gebrandmerkt.

Samenvattend kan worden gesteld dat mensenrechten door hun dynamische karakter en hun ruimte voor gedifferentieerde toepassing in elke samenlevingscontext kunnen worden ingebed. De universaliteit van de rechten van de mens is niet blind voor de maatschappelijke en culturele context waarin zij worden toegepast. Door het stimuleren van een intern maatschappelijk debat over de finaliteit en de prioriteiten op het vlak van de rechten van de mens binnen een bepaalde culturele context, gaan deze rechten leven bij de mensen zélf, en worden ze verinnerlijkt. Dit leidt tot wat men in de literatuur *inclusieve universaliteit* heeft genoemd.

2. Een recht op culturele diversiteit?

Naast de universele geldigheid van mensenrechten en de incorporatie ervan in de verschillende socio-culturele contexten is recent in de internationale gemeenschap de bekommernis opgekomen om de culturele eigenheid en diversiteit van landen en bevolkingen te beschermen. De jongste jaren kwam het debat hierover vooral op gang binnen de UNESCO, de Organisatie van de Verenigde Naties voor Onderwijs, Wetenschappen en Cultuur.

Meer en meer lijken lokale culturen immers onder druk te komen van de voortschrijdende globalisering. Sterke culturen (lees: de grotendeels commerciële Amerikaanse cultuurproducten) doen zich overal ter wereld sterker voelen. Vele Staten willen een beleid kunnen blijven voeren om hun culturele eigenheid veilig te stellen. De Europese Gemeenschap had, met name onder Franse druk, geijverd voor een ‘culturele exceptie’ in het kader van de Wereldhandelsorganisatie (WTO). Toen dit in het kader van de WTO niet haalbaar leek, verplaatste het debat zich naar de UNESCO.

Het zou te beperkend zijn om het debat over de culturele diversiteit voor te stellen als niets meer dan een poging om protectionistische overheidsmaatregelen (zoals het stimuleren van de nationale filmindustrie) te legitimeren. De reeds eerder vermelde slotverklaring van de Millennium+5-top van de Verenigde Naties bevat, na de traditionele bevestiging van de universaliteit en ondeelbaarheid van de rechten van de mens, een expliciete stellingname met betrekking tot culturele diversiteit. De staats- en regeringsleiders erkennen, “*zich rekenschap gevend van de diversiteit van de wereld, dat alle culturen en beschavingen bijdragen tot de verrijking van de mensheid. We erkennen het belang van het respect voor en het begrip van religieuze en culturele diversiteit over heel de wereld. Met het oog op de bevordering van internationale vrede en veiligheid, nemen we de taak op ons om menselijk welzijn,*

vrijheid en vooruitgang overal te bevorderen, en om tolerantie, respect, dialoog en samenwerking tussen verschillende culturen, beschavingen en volkeren te bevorderen.”

Het eerste omvattende juridisch bindende instrument dat over culturele diversiteit handelt, de recente ‘UNESCO-Conventie ter bescherming en stimulering van de diversiteit van culturele uitdrukkingen’ van oktober 2005, huldigt niet dezelfde brede blik op culturele diversiteit als deze slotverklaring of als een eerdere UNESCO-Verklaring inzake Culturele Diversiteit van 2001. De Conventie spitst zich eerder toe op artistieke emanaties van culturele diversiteit, en laat evidente elementen van culturele diversiteit, zoals religie of taal, buiten beschouwing. De band met de eerder commerciële aspecten van cultuur en de onuitgesproken wens om een halt toe te roepen aan de Amerikaanse dominantie van met name de audiovisuele markt, maakte een tegenstem van de Verenigde Staten dan ook onvermijdelijk. In de eerste plaats bekritiseert Washington dan ook het economisch protectionisme dat door de Conventie zou worden ingesteld.

De Amerikanen rechtvaardigden hun tegenstem echter tegelijkertijd met een mensenrechtenargument. De Conventie zou een beperking inhouden van het vrije verkeer van ideeën, en het recht dat aan de overheid wordt gegeven om regelgevende maatregelen uit te vaardigen met het oog op de bescherming van de culturele diversiteit zou kunnen worden aangewend als verantwoording voor censuur.

Hoewel het niet valt uit te sluiten dat bepaalde individuele Staten een dergelijke argumentatie zullen hanteren, bevat de nieuwe Conventie wel degelijk een aantal bepalingen over haar verhouding met de mensenrechten. Bovendien verwezen we al eerder naar het feit dat het huidige internationaal recht normen erkent die door de internationale gemeenschap in haar geheel aanvaard en erkend worden als dwingende normen waarvan geen afwijking is toegestaan, en die enkel bij een nieuwe algemene consensus binnen de internationale gemeenschap kunnen worden gewijzigd.

De nieuwe Conventie schiet echter te kort als het aankomt op het uitklaren van de verhouding tussen culturele diversiteit en mensenrechten. Tot op de dag van vandaag is het recht op cultuurbeleving, hoewel het in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens werd opgenomen, een van de minst uitgewerkte mensenrechten gebleven. De Conventie brengt hier geen verandering in. Ze is immers voornamelijk gericht op het vrijwaren van de vrijheid van Staten om een eigen cultureel beleid te voeren, maar bevat geen onduidelzinnige stellingname over het bevorderen van culturele diversiteit *binnen* een bepaalde Staat. De Conventie kent ook geen rechten toe aan individuen, en kent zelfs geen plichten toe aan Staten waaruit dergelijke individuele rechten, hoe zwak ook, zouden kunnen worden afgeleid (de zgn. ‘reflexwerking’). Wanneer we daar dan nog de enge visie op culturele diversiteit en het gebrek aan aandacht voor (minderheids)taal en religie bijtellen, komen we snel tot de conclusie dat deze Conventie niet echt voor een dijkbreuk zal zorgen in de eerder geschetste monolythische en statische opvattingen over cultuur die als verweermiddel

worden gebruikt om de universaliteitspretenties van de rechten van de mens tegen te spreken.

*
* *
*

Wie meer wil lezen kan daarvoor terecht in een aantal bronnen die voor het schrijven van dit artikel werden gebruikt:

- Eva BREMS, *Human rights: universality and diversity*, Den Haag, Nijhoff, 2001, xv + 574 p.
- Rein MÜLLERSON, “On cultural differences, levels of societal development and universal human rights”, in Jerzy MAKARCZYK (ed.), *Theory of international law at the threshold of the 21st century: essays in honour of Krzysztof Skubiszewski*, Den Haag, Kluwer Law International, 1996, p. 927-953.
- 2005 World Summit Outcome, via www.un.org/summit2005/documents.html
- Convention on the protection and promotion of the diversity of cultural expressions 2005, via www.unesco.org
- Verschillende persberichten van het Amerikaanse *State Department*, www.state.gov